

<https://doi.org/10.62837/2025.6.530>

RZAYEVA NƏRMIN KƏRƏM QIZI
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun doktorantı
(rzayeva.nk@gmail.com)

**AZADƏ RÜSTƏMOVANIN “MÜTƏFƏKKİR MÖVLANA FÜZULİ”
MONOQRAFİYASI**

Xülasə

Azadə Rüstəmovanın «Mütəfəkkir Mövlana Füzuli» adlı monoqrafiyası klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Füzulinin zəngin irsini dərinlən təhlil edən mühüm mənbədir. Monoqrafiyada Füzulinin yalnız şair kimi deyil, həm də dərin fəlsəfi düşüncəyə malik bir mütəfəkkir kimi təqdim edilməsi diqqətçəkicidir. Əsərdə Füzulinin yaradıcılığında eşq, kamillik, ilahi sevgi, insan və cəmiyyət məsələləri kimi irfani və əxlaqi mövzular geniş şəkildə işıqlandırılır. Müəllif Füzulinin poetik üslubunu, onun sufizmə münasibətini və İslam düşüncəsi ilə əlaqələrini təhlil edərək onun fikir dünyasını sistemli şəkildə təqdim edir. Bu baxımdan monoqrafiya həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də fəlsəfə və teologiya sahəsində maraqlı tədqiqat nümunəsidir.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, mütəfəkkir, Azadə Rüstəmov, sufizm, fəlsəfə

Монография Азаде Рустамовой «Мыслитель Мевляна Физули»

Рзаева Нармин

Резюме

Монография Азаде Рустамовой «Мыслитель Мевляна Физули» является важным источником, глубоко анализирующим богатое наследие выдающегося представителя классической азербайджанской литературы Мухаммеда Физули. В монографии примечательно то, что Физули представлен не только как поэт, но и как мыслитель, обладающий глубоким философским мышлением. В произведении широко освещаются мистические и этические темы в творчестве Физули, такие как любовь, совершенство, божественная любовь, человек и общество. Автор системно представляет мир идей Физули, анализируя его поэтический стиль, отношение к суфизму и связи с исламской мыслью. С этой точки зрения, монография представляет собой интересный образец исследования как в области литературоведения, так и в сферах философии и теологии.

Ключевые слова: Мухаммед Физули, мыслитель, Азаде Рустамова, суфизм, философия

Azada Rustamova's Monograph "The Thinker Mawlana Fuzuli"

Rzayeva Narmin

Summary

The monograph "*The Thinker Mawlana Fuzuli*" by Azada Rustamova is an important source that deeply analyzes the rich legacy of Muhammad Fuzuli, a prominent representative of classical Azerbaijani literature. It is noteworthy that the monograph presents Fuzuli not only as a poet but also as a thinker with profound philosophical insight. The work extensively highlights mystical and ethical themes in Fuzuli's writings, such as love, perfection, divine love, and issues of humanity and society. The author systematically explores Fuzuli's poetic style, his attitude toward Sufism, and his connection with Islamic thought, offering a comprehensive view of his intellectual world. From this perspective, the monograph stands as a valuable research example in the fields of both literary studies and philosophy and theology.

Keywords: Muhammad Fuzuli, thinker, Azada Rustamova, Sufism, philosophy

Giriş

Füzuli Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə, onun bədii ictimai fikir tarixinə qüdrətli söz ustası, böyük mütəfəkkir şair və görkəmli alim kimi daxil olmuşdur. (2, səh 440) Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Azadə Rüstəmovanın "Mütəfəkkir Mövlana Füzuli" monoqrafiyası Füzulinin həm şair, həm də filosof kimi ədəbiyyat və fikir tarixində tutduğu mövqeyindən bəhs edən dəyərli araşdırmaadır. Müəllif qeyd edir ki, Füzuli yalnız öz dövrünün deyil, bütün zamanların böyük sənətkarı və mütəfəkkiridir. Onun yaradıcılığına dair çoxsaylı tədqiqatlar aparılsa da, müxtəlif yanaşmalarda onun şəxsiyyətinə və dünya görüşünə fərqli qiymətlər verilib. Monoqrafiyada Məhəmməd Füzulinin "Mətləül-ətiqad", "Rind və zahid", "Həft cam", "Leyli və Məcnun" və digər əsərləri çox geniş dini-fəlsəfi, irfani baxımlardan təhlil olunmuşdur. Azadə Rüstəmovaya vurğulayır ki, Füzulinin əsərlərində yalnız estetik və bədii məqamlar deyil, eyni zamanda fəlsəfi, dini və sufi düşüncə də geniş yer alır. Tədqiqatçılar onun əsərlərindəki eşq fəlsəfəsini, dini baxışlarını, antik yunan və Şərqi peripatetikasına olan münasibətini, eləcə də sufi ideyaları incələyərək müxtəlif aspektlərdən yanaşıblar. Bununla belə, Füzulinin fikirləri çox vaxt birtərəfli yozulub, xüsusən də sovet dövründə onun idealist dünyagörüşü totalitar ideologiyaya uyğun gəlmədiyindən yanlış və ya qeyri-obyektiv təhlillərə məruz qalıb. Bu səbəbdən də onun sufi və dini yönümlü düşüncələri bəzən ya süni şəkildə vurğulanıb, ya da tamamilə arxa plana keçirilib. Alim Füzulinin çoxşaxəli şəxsiyyət olduğunu və bu yanaşmanın hərtərəfli, obyektiv elmi tədqiqatlar tələb etdiyini əsaslandırır. Müəllif əsərində İslam intibahı dövründə — xüsusilə VIII–IX əsrlərdə Yaxın Şərqdə elmi və fəlsəfi fikrin yüksəlişi və bu yüksəlişdə tərcümə məktəblərinin rolu barədə ümumiləşdirilmiş tarixi məlumat verir.

1. Tərcümə fəaliyyətinin mədəni və elmi rolu:

Qədim Yunan (Ellin) mədəniyyətinə məxsus əsərlərin ərəbcəyə tərcüməsi İslam mədəniyyətinin intellektual inkişafında əsas pillə olmuşdur. Platon, Aristotel, Ptolemey, Hipparx, Arximed, Evklid, Qalen kimi klassiklərin elmi mirası ərəb dilinə çevrilərək yalnız saxlanmamış, eyni zamanda sistemləşdirilmiş və yenidən işlənmişdir. Bu proses "Tərcümə hərəkatı" kimi tanınır və Bağdaddakı "Darül-hikmə" (Hikmət evi) bu fəaliyyətin mərkəzi olmuşdur.

2. Alimlərin ensiklopedik dünyagörüşü:

Əl-Kindi və Əl-Fərabî kimi filosofların elmi fəaliyyəti bu dövrdə Şərqi intellektual həyatının necə güclü inkişaf etdiyini göstərir. Əl-Kindi fəlsəfə ilə yanaşı optika, musiqi və metafizika sahələrində də məhsuldar olmuş, Avropa intibahına təsir edən alimlərdən biri kimi tanınmışdır. Əl-Fərabî isə Aristotel fəlsəfəsini İslam mədəniyyətinə uyğunlaşdırmış, "Xeyrxah şəhər sakinləri" adlı əsərində siyasi fəlsəfəyə dair irəliləyişlər etmişdir.

3. İslam fəlsəfəsinin Qərb intibahına təsiri:

Əsərdə göstəriləndiyi kimi, bu alimlərin fikirləri təkcə İslam dünyası ilə məhdudlaşmamış, Avropada Renessans dövründə də ciddi təsirə malik olmuşdur. Bu, Şərqi-Qərb mədəni körpüsünün intellektual əsaslarını göstərir. Xüsusilə Əl-Fərabînin utopik cəmiyyət modelləri sonradan Tomas Mor, Kampanella kimi Avropa düşünürələrinin ideyalarına zəmin yaratmışdır.

Bu tədqiqat əsərində Füzulinin mütəfəkkir obrazı ön plana çıxarılır və onun fəlsəfi dünyagörüşü, elmi maraqları və intellektual inkişafı əsas müzakirə predmetidir. Azadə Rüstəmov Füzulinin yalnız şair deyil, eyni zamanda universal bilik sahibi — ensiklopedik zəka daşıyıcısı olduğunu sübut edir. Onun əsərlərində (xüsusilə "Divan"ının "Dibaçə"sində) yer alan ifadələr göstərir ki, o, uşaqlıqdan etibarən elmi fəaliyyətə yönəlmiş və bütün ömrünü bu yolda keçirmişdir. "Maarif kəsb etmək gözəlini məşuqə" sayması Füzulinin elmə olan sevgi və bağlılığını poetik dillə ifadə etməsinin nümunəsidir. Füzulinin dünyagörüşünün formalaşmasında qədim Yunan elmi-fəlsəfi irsi (Platon, Aristotel və s.) ilə yanaşı, İslam Şərqi böyük mütəfəkkirləri — Əl-Fərabî, İbn Sina, Əl-Kindi və digərlərinin təsiri də vurğulanır. Bu, Füzulinin sadəcə ədib deyil, həm də fəlsəfi-etsteik bilikləri dərin mənimsəmiş mütəfəkkir olduğunu göstərir. Mənbədə Füzulinin "əqli mübahisələrdə həkimlərin" sırasında olması, onun yalnız emosional və bədii deyil, həm də rəasional-intellektual düşüncə tərzinə sahib olduğunu sübut edir. Bu, onu sırf lirika şairindən daha çox, fəlsəfi düşüncənin daşıyıcısı kimi təqdim edir. Füzuli öz dövrü üçün müasir hesab oluna biləcək intellektual səviyyəyə çatmış bir şəxsiyyət idi. Onun yaradıcılığı dini-fəlsəfi təlimlərlə elmi biliyin sintezindən yaranmış, poetik forma ilə dərin düşüncəni birləşdirmişdir. Beləliklə, o, həm klassik Şərqi ədəbiyyatının, həm də İslam fəlsəfi-ədəbi irsinin ən önəmli simalarından biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Alim bu araşdırmasında Füzulinin "Mətləül-etiqađ" əsərinin mahiyyətini və onun mütəfəkkir obrazını necə güclü şəkildə ortaya qoyduğunu akademik kontekstdə təqdim edir. Təhlildə aşağıdakı məqamlar diqqəti cəlb edir:

1. Elmi-fəlsəfi baza və mənbələrə bələdlilik:

Füzulinin "Mətləül-etiqađ" traktatı onun yalnız şair deyil, yüksək intellektual səviyyəyə malik filosof və ensiklopedik alim olduğunu sübut edir. O, həm antik Yunan filosoflarını (Platon, Aristotel, Sokrat və s.), həm də İslam Şərfinin dahi mütəfəkkirlərini (Əl-Farabi, İbn Sina, Tusi və b.) dərindən mənimsəmiş, onların nəzəri-fəlsəfi irsinə əsaslanaraq orijinal düşüncə sistemi qurmuşdur.

2. Biliklərin sintezi və fəlsəfi yanaşma:

"Başlanğıcın və sonun idrakı" ifadəsi Füzulinin fəlsəfəyə ontoloji və kosmoloji baxış bucağını göstərir. O, qədim və orta əsr fəlsəfəsinin aktual problemlərini (yaradılış, insanın mahiyyəti, ölüm, dinlərin mahiyyəti və i.a.) analiz edir və müxtəlif dini-fəlsəfi sistemlər arasında müqayisəli yanaşma aparır.

3. Elmi ensiklopedizm:

Əsər təkcə fəlsəfi traktat deyil, eyni zamanda elmi ensiklopediya funksiyası da daşıyır. Astronomiya, riyaziyyat, təbabət və təbiət elmlərinə dair məlumatlar Füzulinin dəqiq elmlərə nə qədər dərindən bələd olduğunu göstərir. Z.Bünyadovun qeyd etdiyi kimi, bu əsər onun geniş maraq dairəsini və yüksək analitik qabiliyyətini sübut edir.(4, səh 3) Füzuli bu əsərdə yalnız başqalarının fikirlərini təhlil etmir, həm də onlara öz mövqeyindən münasibət bildirir. Bu, onu bir şərhçi və nəqlçi deyil, əsl düşünür və tənqidçi səviyyəsinə qaldırır. "Mətləül-etiqađ" əsəri Füzulinin fəlsəfi və elmi dünyagörüşünün ən kamil təcəssümüdür. O, burada dini, fəlsəfi və elmi məlumatları ahəngdar şəkildə birləşdirərək, həm dövrünün, həm də ümumbəşər mədəniyyətinin yüksək səviyyəli təmsilçisi kimi çıxış edir. Bu əsər, eyni zamanda, onun klassik Azərbaycan ədəbiyyatında dərin fəlsəfi düşüncə ənənəsinin əsasını qoyduğunu sübut edir.

Azadə Rüstəmovə Füzulinin "Mətləül-etiqađ" əsərinin çoxşaxəli və zəngin məzmununu vurğulayır və onun mütəfəkkir obrazını akademik baxımdan açır. Əsərin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi təhlil edilə bilər:

1. Filosofların və elmi biliklərin sintezi: Füzuli əsərində antik yunan filosoflarının (Platon, Aristotel, Sokrat və b.) və İslam Şərfinin görkəmli alimlərinin (Əl-Farabi, İbn Sina, Nəsrəddin Tusi) irsini dərindən mənimsəyərək, onların ideyalarını öz yaradıcılığında yüksək səviyyədə təhlil edir və əhatəli şəkildə təqdim edir. Bu, onun universal biliyə sahib olmasını göstərir.

2. Dini və fəlsəfi mövzulara yanaşma: Əsərdə müxtəlif monoteist dinlərin və digər ideoloji sistemlərin kainat, yaradılış, insanın vəzifələri, ölüm və həyat kimi fundamental məsələlərə baxışları araşdırılır. Füzuli burada təkcə faktları təkrarlamır, həm də fəlsəfi mövqeyini açıq ifadə edir, bu da əsəri həm elmi, həm də tənqidi yanaşmaya malik edir.

3. Əsərin strukturu və yanaşması: Füzuli öz əsərində elm və fəlsəfəni sistemli şəkildə birləşdirərək, bilikləri möhkəm konseptual baza üzərində qurur. "Başlanğıcın və sonun idrakı" kimi metaforalar onun elmi və metafizik düşüncəsinin dərinliyini göstərir.

4. Elmi sahələrə dair bilik: Füzulinin astronomiya, riyaziyyat, təbabət və təbiətşünaslıq kimi sahələrdə də biliklərə malik olması onun həm klassik şair, həm də ensiklopedik alim olduğunu ortaya qoyur.

5. Akademik qiymətləndirmə: Akademik Z.Bünyadovun əsərə verdiyi ön sözdə göstərdiyi kimi, "Mətləül-etiqaq" yalnız fəlsəfi mövzularda deyil, həm də müəllifin özünün zəngin intellektual portretində böyük rol oynayır. Bu əsər Füzulinin çoxsahəli yaradıcılığının əhəmiyyətli nümunəsidir.

Nəticə olaraq, "Mətləül-etiqaq" Füzulinin həm dini-fəlsəfi, həm də elmi biliklərini əks etdirən fundamental əsərdir. O, burada həm qədim, həm də orta əsr elmi və fəlsəfi irsi təhlil edir, onları inteqrasiya edir və Azərbaycan klassik ədəbiyyatının zəngin düşüncə xəzinəsinə mühüm töhfə verir. Bu əsər onun ensiklopedik təfəkkürünün, fəlsəfi baxışlarının və elmə dair geniş məlumatlarının sübutudur. Bu tədqiqat işi Füzulinin fəlsəfi düşüncəsində aləmin varlığı, mahiyyəti və yaranması kimi klassik mövzulara necə yanaşdığını göstərir. O, həm antik fəlsəfi irsi tənqid edir, həm də dini təfəkkürlə bu mövzunu birləşdirərək aləmin obyektiv və yaradılmış bir həqiqət olduğunu vurğulayır. Bu, onun fəlsəfi realizm və dini metafizika arasında tarazlıqlı mövqeyini ortaya qoyur. Azadə Rüstəmovə bu əsərində Füzulinin fəlsəfi konsepsiyasını və onun klassik islam fəlsəfəsi ənənələri ilə əlaqəsini vurğulayır. Füzuli "Rind və zahid" əsərində elm, ağıl məsələlərinə toxunmuşdur. O "Rind və Zahid" əsərində elm və cəhalət, nadanlıq və alimlik mövzusunda çox incə və ironik yanaşmasını göstərir. Şair burada cəmiyyətin dərin təzadlarından birini — bilikli insanın fədakarlığı və zəhmətinə qarşı, sadələvh cahilin təvəkkülü və rahatlığı arasındakı ziddiyyəti vurğulayır.

Füzuli qəhrəmanı vasitəsilə deyir ki, alim öz biliyi və tədbiri ilə həyatını təmin etməyə çalışır, bu isə ona əlavə yük və qayğı gətirir. Əksinə, cahil insan öz dolanışığını tamamilə Allahın kərminə, yəni ilahi rəhmətə bağlayır və bu təvəkkül ona daxili rahatlıq, hətta şadlıq gətirir. Burada ironiya ondan ibarətdir ki, elmi bilik və zəhmət əslində həyatın maddi çətinliklərini artırır, amma nadanlıq və təvəkkül həmçətinliklərdən azad edir.

Şairin hekayə formasında təqdim etdiyi dialoq, yəni oğulun müdriqliyi ilə cahilin sadələvhlüyü, insanın həyatdakı mövqeyinə və dünyagörüşünə dair dərin fəlsəfi sualları ortaya qoyur. Burada "tədbirə arxalanmaq" ilə "təvəkkül" anlayışlarının qarşılaşdırılması, elmin və dinin insan həyatındakı rolu, həmçinin insanın daxili dünyası və maddi rifahı arasındakı əlaqə açıq şəkildə göstərilir. Füzuli burada insanın dünyəvi zəhməti ilə ilahi yardıma inam arasında olan tarazlığın mürəkkəbliyini şərh edir, bilikli və nadan fərdlərin həyat tərzinin paradoksal

ziddiyyətlərini dərinliklə təhlil edir. Bu isə əsərin filosofik təbiətini daha da zənginləşdirir. (1, səh 181)

Əsərdə Şərq dini-fəlsəfi təfəkküründə ruh və vücudun əlaqəsi məsələsinə toxunulur, bu mövzu isə Aristotel və onun sonrakı təsirindəki filosofların yanaşması ilə müqayisə edilir. Mətnə vurğulanır ki, insan həm maddi (cismani), həm də qeyri-maddi (ruhani) xüsusiyyətlərə malikdir. Bu ikili təbiət insanın həm dünya ilə, həm də ilahi aləmlə əlaqəsini göstərir.

Əl-Kindinin və Aristotelin baxışları əsasında ruh iki hissəyə — ali, tanrıya mənsub ruh və heyvani ruh — bölünür. Ali ruhun kamilləşdirilməsi insanın şərafəti hesab olunur. Burada ruhun kamilləşməsi və maddi dünyadan yuxarı qalxması ideal insanın əsas xüsusiyyəti kimi təqdim edilir.

Füzulinin "Mətləül-ətiqad" əsərində isə ruh və vücudun münasibəti psixoloji aspektdən araşdırılır. Şair ruhun üç əsas funksiyasını vurğulayır: istək və qidalanma, müdafiə (qəzəb), və əxlaqi təlim (maliklik). Bu təsnifat insanın fiziki və ruhi fəaliyyətlərini vəhdətdə anlamağa çalışır. Həmçinin, ruhun hiss orqanları ilə əlaqəsi — eşitmə, görmə, dadbilmə və s. — onun bədənlə ayrılmaz olduğunu, lakin eyni zamanda ruhun iştirakının vacibliyini göstərir. Füzuli ruhun ölümsüzlüyünü təsdiqləsə də, onun maddi varlıqla — bədənlə — ayrılmaz əlaqədə olduğunu bildirir. Ruhun tam rahatlıq və ləzzət üçün bədənlə birgə varlığının zəruri olduğunu vurğulayır. Bu yanaşma, ruhun həm mənəvi, həm də maddi təbiətinin sintezini ortaya qoyur.

Nəticədə, mətn ruh və bədənin münasibətinə dair klassik fəlsəfi baxışların həm mənəvi, həm də psixoloji aspektlərini zəngin və kompleks şəkildə təqdim edir. Bu, həm klassik şərq fəlsəfəsinin, həm də Füzulinin özünün dərin düşüncə və təsəvvürlərini əks etdirir. Ruhun və bədənin vəhdəti insanın həm maddi, həm də mənəvi həyatını anlamaq üçün əsasdır. Füzulinin ruh və onun mahiyyəti haqqında fəlsəfi və dini baxışları geniş şəkildə təhlil olunur. Mətnə göstərilir ki, Füzuli ruhun qeyri-maddi varlıq olduğu fikrini həm antik fəlsəfi ənənələrdən (Platonun ruh nəzəriyyəsi), həm də İslam dini mənbələrindən götürərək əsərlərində istifadə etmişdir. Lakin o, təkrar-təkrar ruhların bir bədənlərdən digər bədənlərə keçməsi (tənasüx) fəlsəfəsini rədd edir və bu təlimi əsassız hesab edir. Bu, onun dini və fəlsəfi baxışlarının həm rəşadət, həm də şəriətə uyğun olduğunu göstərir.

Eyni zamanda, Füzuli ilahiyyatda qeyri-maddi varlıqlar — mələk, şeytan, cin — haqqında olan ənənəvi təsəvvürləri tədqiq edir, lakin bunlara rəşadət yanaşması ilə yanaşaraq insanın daxili dünyası ilə əlaqələndirir. O, bu varlıqları insanın nəfəsində mövcud olan müxtəlif qüvvələrin simvolu kimi qəbul edir: mütməin (xeyir, mələk xüsusiyyəti), əmmarə (şər, şeytani xüsusiyyət), və ləvvamə (həm yaxşılığa, həm də pisliyə meyilli orta təbiət). Bu, Füzulinin insanın daxili mənəvi mübarizəsini və əxlaqi seçimlərini fəlsəfi və mistik terminlərlə ifadə etməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Ümumilikdə, Füzulinin ruh, insan təbiəti və metafizik mövzulara dair həm

klassik İslam fəlsəfəsi, həm də sufizm ənənəsinə uyğun, ancaq rasionel və özünəməxsus yanaşmasını vurğulayır. O, metafizik varlıqları insanın daxili təbiətinin komponentləri kimi qəbul edərək, onları real, ayrı-ayrı varlıqlar kimi deyil, insanın mənəvi-psixoloji təzahürləri kimi görür. Bu da onun əsərlərində dini və fəlsəfi düşüncənin sintezini nümayiş etdirir.

Füzulinin dini-fəlsəfi baxışları və insan həyatına, cəmiyyətə yanaşması dərin təhlil edilir. Şair peyğəmbərlik anlayışını fəvqəladə möcüzə kimi deyil, insanın təbii idrak və mənəvi keyfiyyətlərinin yüksəlişi kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, peyğəmbər cəmiyyətdə nizam-intizamın qorunması üçün zəruri olan qanunvericidir, yəni peyğəmbərlik sosial funksiyanı daşıyır. Bu, onun dini baxışlarının həm ruhani, həm də ictimai-siyasi aspektlərini əhatə etdiyini göstərir.

Füzuli peyğəmbərliyi insan təbiətinə uyğun, real bir institut kimi görür və insanların bir-birilə münasibətlərində müəyyən qayda-qanunların olması ehtiyacını vurğulayır. Peyğəmbəri isə adi insandan fərqləndirən onun yüksək mənəvi və intellektual xüsusiyyətləridir, bu isə peyğəmbərlik feyzinin yalnız ona məxsus olmadığı, bəlkə də ümumi insanlıq potensialının bir hissəsi olduğu mənasını verir. Bununla da Füzuli həm insanı kamilliyə doğru yönəldir, həm də dini ideyaları cəmiyyətin harmoniya içində yaşaması üçün vacib sosial mexanizm kimi təqdim edir. Bu yanaşma, şairin rasionel və humanist düşüncəsini, həm də dərin dini etiqadını birləşdirərək onun fəlsəfi mütərəqqiliyini göstərir. Peyğəmbər anlayışını belə insanlaşdırması, onun zamanının dini-mənəvi konsepsiyalarından fərqli, yenilikçi və rasionel yanaşmasını ifadə edir.

Şair burada sadəcə zahid və rind anlayışlarının zahiri tərəflərini deyil, həm də onların daxili, ideoloji mahiyyətlərini araşdırır. Füzuli tənqid etdiyi zahidləri həqiqi ibadətə, paklıq və təvazökarlığa yiyələnmişlərdən ayırır. O, zahidliyi saxta, zülmkar və öz mənafeyi üçün istifadə edənlərdən fərqləndirir. Eyni zamanda, rindliyi də yalnız günahkar, azgın həyat təzi yaşayanlarla bağlamır, əksinə, rindlərdə də mənəvi və əqli səmimiyyət axtarır. Onun məqsədi həm zahidliyin, həm rindliyin orijinal, dərin mənasını qorumaq və onları saxta, yersiz eyintilərdən təmizləməkdir. Füzuli "haqq ilə batil arasında mübahisə"ni insan həyatının təməl dialektikası kimi təqdim edir və bu qarşıdurmanın ortadan qalxması ilə yalnız həqiqətin tam mənası ilə ortaya çıxacağını vurğulayır. Burada o, hər iki dünyagörüşün – rind və zahid – səmərəli və kamil tərəflərini qəbul edir, onların ziddiyyətlərinin aradan qalxmasını istəyir. Şair həm dini, həm də ictimai həyatda ikili standartları, riyə və zinanı kəskin tənqid edir. O, dinin zahiri formalarını təqlid edən, amma həqiqi mənəviyyatdan uzaq olan şəxsləri və həmçinin öz mənafeyini düşünən rindləri ifşa edir. Bu əsər Füzulinin həm fəlsəfi, həm də ictimai-mənəvi mübarizəsinin parlaq nümunəsidir.

Azərbaycan ədəbiyyatında XVI əsri əhatə edən zəngin yaradıcılıq epoxasında təsəvvüfi-irfani görüşlərin inkişafı sonda nəticə etibarlı ilə ədəbiyyatın təsəvvüfə öz bətninə hopdurması, öz strukturunun üzvi elementinə çevirməsi ilə nəticələnir. (3,

səh 185) Füzulinin sufiliklə bağlı da çox maraqlı düşüncələri vardır. Füzulinin əsərlərində təsəvvüf fəlsəfəsinin mərkəzi mövzularından biri olan "vəhdət-vücut" (varlığın birliyi) konsepsiyasının bədii-fəlsəfi təzahürləri vurğulanır. "Yeddi cam" əsərində və xüsusilə I və III camlarda, həmçinin "Səhhət və Məraz" əsərinin II hissəsində, Füzuli insan ruhunun və maddi dünyanın əlaqəsini, ilahi ilə dünyəvi aləmlər arasındakı keçidi və birliyi simvolik dildə təsvir edir. Burada ilahi aləmdən maddi aləmə düşən kiçik bir zərrənin (ruhun) bir müddət dünyəvi səfərdən sonra öz mənşəyi olan "küll" (bütöv, ilahi aləm) ilə yenidən qovuşması – ruhun ilahi mənbəyə yüksəlişi mövzusu işlənir. Bu, təsəvvüfün ruhani səyahət və ilahi vəhdət anlayışlarını göstərir. Füzulinin sənətində bu ülvü-ideal axtarışlar – yəni insan ruhunun ilahi ilə birləşməsi, mənəvi kamilliyə çatması – əsas mövzu olaraq qalır. Bu baxımdan onun yaradıcılığı həm fəlsəfi, həm də mistik dünyagörüşün güclü təsirindədir. Azadə Rüstəmovə Füzulinin əsərlərindəki dini-mistik motivlərin, xüsusən ruhun maddi dünyadan ilahi dünyaya yüksəlişi və varlıqda birliyin təsviri kimi universal mövzuların incə bədii ifadəsini təhlil edir. Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərinin məzmununu və onun ədəbiyyat tarixindəki əhəmiyyətini təhlil edir, eyni zamanda, əsərin təsəvvüfi və fəlsəfi qatlarını ön plana çıxarır. Əvvəlcə qeyd olunur ki, Nizamidən sonra "Leyli və Məcnun" mövzusunda yüzlərlə əsər yazılsa da, Füzuli bu mövzuya yeni nəfəs verərək onu lirik-epik faciə səviyyəsinə yüksəltmiş, klassik Şərq poeziyasında bu mövzunun zirvəsi sayılan bir sənət əsəri yaratmışdır. Füzulinin yanaşması dərin psixoloji və fəlsəfi mənə daşıyır: əsərdə məhəbbət sadəcə duyğu deyil, insanın mənəvi yüksəlişinin, cismani "mən"dən keçərək ilahi eşqə çatmasının simvoludur.

Əsərdəki konflikt əsasən İnsanın əqidə və mənəviyyatla zamanın, mühitin və ictimai-mənəvi təzyiqlərin toqquşması üzərində qurulub. Məcnunun cəmiyyətlə toqquşması, tənhalığı və axırda fiziki məhvi – əslində cismani dünyanın məğlubiyəti, ruhani aləmin isə qələbəsi kimi təqdim olunur. Bu da əsərə dərin sufi mənəsi verir. Əlavə olaraq, şairin əsərin əvvəlindəki üç rübai ilə ilahi eşqi (eşq-i haqiqi) əsas məqsəd kimi göstərməsi təsəvvüfi təlimin poetik ifadəsidir. Leyli və Məcnun simvolik obrazlardır: Leyli kamil gözəllik (Hüsn), Məcnun isə ona aşiq ruhdur. Beləliklə, Füzulinin bu əsəri həm məhəbbət fəlsəfəsini, həm də sufi dünyagörüşünü əks etdirən çoxqatlı poetik-fəlsəfi abidə kimi dəyərləndirilir. Bu araşdırmada Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərində sufizmin izləri, həmçinin onun bu təlimə tənqidi və bəzən tərəddüdlü münasibəti təhlil olunur. Əsas vurğu budur: şair ilahi eşqə can atan, "kəməli-tərkü-təcrid bulan" Məcnun obrazı ilə təsəvvüfi eşqin zirvəsinə çatır, lakin əsərin bəzi məqamlarında bu yolun şəxsi və ictimai nəticələri qarşısında peşmançılıq, təəssüf və özünüittiham hissi də görünür.

Təsəvvüfi yönlər:

- Məcnunun "tərkü-dünya" etməsi, məcazdan (Leyli) keçərək həqiqətə (Tanrıya) çatmaq istəyi tipik sufi yoludur.

- Leyli Tanrının təcəllası, Məcnun isə onu dərk edən və ona qovuşmaq istəyən aşiqdir.

- "Vücudi paki-pürnur", "əhli-tövhid" kimi ifadələr sufizmin fəlsəfi anlayışlarına uyğun gəlir.

Təzad və qeyri-sabitlik:

- Məcnun öz seçdiyi yoldan dolayı atası qarşısında peşmanlıq hiss edir: "Sən xeyr dedin, mən eylədim şər..."

- Sevgilisi Leyliyə qarşı da "rüsvey mənəm" deməklə, sanki dünyəvi dəyərlərin ziddinə getdiyini anlayır.

- Son beytdə isə eşqin nəticəsizliyi, xəyalda qaldığı açıq şəkildə ifadə olunur: "Könül meyli-vüsal etməz" – bu artıq təsəvvüfün eşqə çatmaq vəhdətinə bir istehza və ya inamsızlıq da ola bilər. Füzuli əsərində sufi eşq fəlsəfəsini sənətkarlıqla poetik ifadə etsə də, o bu yola tənqidi baxışını, insani tərəddüd və ziddiyyətləri də əsərə daxil edir. Bu, onun dünyagörüşündə sadə təbliğə yox, daxili və intellektual təhlilə önəm verdiyini göstərir. Məcnunun ruhani yüksəlişi ilə bərabər insani zəiflikləri də verilir – bu isə əsərə dərinlik və çoxqatlılıq bəxş edir.

Azadə Rüstəmov bu kitabında Füzulinin qəzəllərini də təhlil etmişdir.

Füzulinin aşılıq qəzəllərinin mahiyyətini, poetik təbiətini və fəlsəfi-estetik qatlarını təhlil edir. Aşağıdakı əsas məqamlar önə çıxır:

1. Maddi və cismani sevgi

Füzulinin çoxsaylı qəzəllərində təsvir olunan sevgili bəşəri və maddidir, yəni romantik eşqə həsr olunub. Bu sevgi, real hiss və həyati həyəcanların poetik şəkildə ifadəsidir. Füzuli burada klassik qəzəlin forma və ənənələrindən istifadə etsə də, onları yalnız forma kimi deyil, məzmunla dolduraraq realist duyğularla zənginləşdirir.

2. Zahiri və batini mənalar

Bəzən qəzəllərdə ikili mənə quruluşu da mövcuddur: zahiri (dış) və batini (iç). Bu hallarda şair sufi şeirinin şifrəli və rəmzli dilindən istifadə edir. Amma istər bu halda, istərsə də məcazi anlamlarda vəhdəti-vücut fəlsəfəsi sadəcə bir vasitə kimi görünür – məqsəd bəşəri, dünyəvi gözəlliğin təqdiridir.

3. İlahi ilə bəşərinin vəhdəti

Füzuli klassik təsəvvüfdəki "gözəllik Allahdadır" prinsipini bədii şəkildə dəyişərək bu gözəlliğin dünyada, insanda təcəlli etdiyini vurğulayır. O, real sevgilini ilahi sənətin təcəllası sayır – beləliklə, həm Tanrıya, həm insana sevgi pərəstiş predmeti olur. Qəzəldə deyilir ki, sevgilinin üzünün nuru aləmi işıqlandırır – bu, ilahi gözəlliğin bəşəri formasıdır.

4. Romantik-ekspressiv üslub

Füzulinin qəzəllərində emosional intensivlik, hiperbolik ifadələr, assosiativ obrazlar güclüdür. Onun poetik dili sadəcə gözəlliyi və sevgini təsvir etmir, insanın mənəvi təkamül yolunda bu hissələrin necə ruhi bir gücə çevrildiyini də göstərir.

Bu təhlildən çıxan əsas qənaət odur ki, Füzulinin aşiqanə qəzəlləri romantik duyğularla dərin mənəvi-fəlsəfi qatları birləşdirən çoxqatlı sənət nümunələridir. Onun sevgili obrazı həm real bir varlıq, həm də ilahi gözəlliyin yansıması olaraq təqdim olunur. Bu qəzəllər həm insani ehtirasları, həm də ruhani kamilliyi ifadə edir.

Azadə Rüstəmovanın Məhəmməd Füzuli haqqında təqdim olunan məlumat və təhlillərini ümumi olaraq belə qeyd etmək olar:

Füzuli Şərq fəlsəfi və ədəbi düşüncəsinin zirvələrindən biri kimi insanı, onun ruhunu, sevgisini, əqidəsini, mübarizəsini mərkəzə alan dərin və çoxqatlı əsərlər müəllifidir. O, həm klassik ənənəyə bağlı, həm də bu ənənəni müasir mənəvi və ictimai problemlərlə zənginləşdirən universal bir düha kimi çıxış edir.

- Fəlsəfi düşüncəsi zəngindir: Ruh, vücud, nəfs, kainat, Tanrı, ölüm və həyat kimi mövzulara rəşional və ilahiyyatla iç-içə yanaşır.

- İnsana dəyər verir: İnsan təbiətini, onun kamillik yolunu, mənəvi inkişafını ən ali məqsəd hesab edir.

- Sufizmə münasibəti tənqidi və seçicidir: Təsəvvüfün bir çox ideyalarından bəhrələnsə də, onları kor-koranə qəbul etməmiş, real insani yaşamla uzlaşdırmışdır.

- Şeiri həm dünyəvi, həm ilahi eşqlə doludur: Məhəbbət onun yaradıcılığında həm ilahi təcəlli, həm də real bəşəri hiss kimi çıxış edir.

- Ədəbi dili və bədii üslubu emosional, dərin məzmunlu, obrazlı və fəlsəfi qatlarla zəngindir.

Yekun olaraq, Füzuli həm bir alim, həm bir şair, həm də bir mütəfəkkir kimi Azərbaycan və ümumilikdə Şərq mədəniyyətinin nadir simələrindəndir. Füzuli Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə, onun bədii ictimai fikir tarixinə qüdrətli söz ustası, böyük mütəfəkkir şair və görkəmli alim kimi daxil olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azadə Rüstəmov. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, II cild. Bakı, Elm, 2014
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. Bakı, 1960.
3. Xuraman Hümətova. Təsəvvüf Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində, Bakı, 2023.
4. Məhəmməd Füzuli. Mətləül-ətiqad, Bakı, 1987.

Rəyçi: professor Fəridə Əzizova